

ВЕРЕСК УНОЧІ

На початку XIX століття світ був безпечним і затишним — тобто світ природи, живий світ дерев і квітів, де плавають прудкі риби, ширяють птахи, стрибають олені. «Наш світ — щасливий², — писав у 1802 році в одній із найвпливовіших книжок своєї доби Вільям Пейлі. — Повітря, земля і вода сповнені розкішного буття». Скрізь, куди кинеш оком, вів далі автор, «бачиш міради щасливих істот».

Пейлі був не просто мрійником, що босоніж сновигає лісами, а глибоко ерудованим дослідником природничої історії, філософом і водночас священником, — і в тогочасній Англії було обмаль мислителів, таких відомих і шанованих, як він.

Що уважніше ми придивлятимемося до природи, стверджував Пейлі, то більше знаходитимемо доказів того, що вся вона є бездоганно збудованою і наладжаною системою. Це справедливо щодо великого: велетенське серце кита, крізь аорту якого може пролізти дитина, є прикладом масштабної інженерії. Але так само і щодо малого: людське око й вухо послуговуються такими крихітними м'язами, що їх можна назвати «дивами в мініатюрі», а «поза тим, — чудувався Пейлі, — від їхнього здоров'я і роботи залежать наші найважливіші й найцінніші чуття — зір і слух»³.

Неважко було б уявити собі менш привабливий світ, у якому тварини не стридали б граційно, наче олені, й не басували б,

наче коні, а волочилися по землі, спираючись на одне куце копито, а летючі створіння не ширяли б у повітрі, розсікаючи його, а перекидалися б у ньому, наче зламані повітряні змії.

Реальність була більш натхненною. Кожна істота являла собою геніально сконструйовану живу машину, й усі вони разом існували у вічній досконалій рівновазі. Божа мудрість і промисел сягали скрізь, де б ми не глянули. Узяти хоча б те, які тварини є рідкісними, а які — поширеними. «Хижі птахи рідко зносять більше як два яйця»⁴, — схвально занотував собі Пейлі. Це для того, щоб небеса не кишіли живими летючими винищувачами. Плохенькі горобці й качки натомість мають у гніздах по десятку яєць. У морях ми бачимо «мільйони оселедців і лише одну акулу».

Як же виникла ця ладна складність? Звісно, не з випадковості. Дивитися на світ у його невпинній метушні значить чудуватися з Бога, що створив його таким.

Творець був не лише мудрим — він був іще й добрим. Це щастя — бачити, що все навколо нас є не сюрпризом і таланом, а свідомою метою складної операції.

«Світ було створено з доброзичливим наміром»⁵, — заявляв Пейлі. Найскромніші з істот показують свою радість, неначе п'ятикласники, які висипають зі школи під кінець дня. Навіть новонароджені мухи кружляють навколо, «безцільно пересуваючись з місця на місце, що свідчить про їхню радість і віху». Риби «такі щасливі, що просто не знають, де себе подіти».

Ці думки однаково охоче приймали і вчені, і простолюд. У Кембридзькому університеті, наприклад, праці Пейлі були обов'язковими до прочитання впродовж десятиліть. За впливом на університетську програму, як пише один історик, «він був на другому місці після Ісаака Ньютона»⁶.

Жодна інша царина не здавалася такою затишною і принадливою, як світ природи. На відміну від світу людей. Саме в ту добу, що її Пейлі описав такими веселковими барвами, в усьому світі панували хаос і насильство. «Найперша світова війна

почалася 1793 року, — вважав історик Джон Рей, — і тривала аж до битви під Ватерлоо в 1815-му»⁷.

Баталії тих часів легко було романтизувати — поети оспівували кавалерійські атаки й дерев'яні кораблі з напнутими вітрилами. Але правдивішою картиною були б цілі краєвиди, перетворені на бійні, де сотні солдатів гатили один в одного з близької відстані. Кількість жертв сягнула трьох мільйонів серед військових і мільйона серед цивільних. «Менші нації Європи були в цій війні в найліпшому разі пішаками, — підсумовує інший історик, — а в найгіршому — просто самою шахівницею»⁸.

Почалося все з Франції, де повсталася юрба відсікла голову спершу королю, потім королеві, а невдовзі справдилася мрія Наполеона втопити пів Європи у крові. До Англії лянче вторгнення так і не дійшло, але життя й там було складне та непевне.

Харчів не вистачало, податки були високі (потрібно було оплачувати війни), а віковий спосіб життя, що ґрунтувався на сільському господарстві й дрібних ремеслах, в умовах облоги дав тріщину. Робітники з вершлягами в руках вривалися на фабрики й розбивали машини, які відібрали в них роботу.

Злочинність була повсюдною, а закон — нещадним. Двісті видів злочинів — від полювання на кроликів у чужих угіддях до пограбування диліжанса — каралися на смерть⁹. У 1808 році реформаторам вдалося досягти маленької перемоги: кишенькових злодіїв перестали відправляти на шибеницю.

То була ера стрімкого технологічного прогресу, символом якої слугували залізниці, а також Девіда Копперфілда, Олівера Твіста з його «*Будь ласка, сер, дайте мені ще*», ера робітних домів і боргових в'язниць. Ці книжки були плодами уяви, але відчай і недоля в них ішли від самого життя. Чотирирічні діти годинами працювали серед гудучих машин, що могли в будь-яку мить схопити небораку за рукав або палець.

Важко переоцінити велич прірви між цим хаосом і рейвахом та мирними безтурботними сценами природи, що їх із такою любов'ю описав Пейлі. Упродовж історії ритм життя багатьох

покоління майже не мінявся. Робочий день визначали схід і захід сонця та зміна пір року.

Тепер же все було не так. Промисловці й винахідники опанували силу вугілля, пари й заліза, тож тепер незліченні заводи й фабрики працювали день і ніч. Тисячі робітників щодня стікалися на підприємства, відпрацьовували дванадцятигодинну зміну й, хитаючись, розходилися по домівках.

Навіть у заможних людей життя не складалося із самих лише балів і бенкетів. Лондон, найбільше місто світу, був брудним і смердючим. Повітря чорніло від кіптяви, вулиці тонули в трясовині з бруду й кінського гною, у яку вгрузали черевики перехожих. Ще гіршою та підступнішою ця твань ставала тоді, коли численні копита й колеса розбризкували її навсібіч. Темною, густою від людських екскрементів, пливли трупи тварин. Один історик писав: «Рим у I столітті нової ери був чистішим за Лондон 1800 років по тому».

Карикатура з журналу Punch, на якій Смерть патрулює в човні на Темзі, має заголовок «Мовчазний головоріз». Цей малюнок з'явився в 1858 році, саме тоді, коли з'ясувалося, що холера передається через воду. Доти її епідемії вважали просто випадковими нещастями

Медицина за всі ті століття мало просунулася вперед. У світі без антибіотиків і з майже відсутніми поняттями про гігієну смерть була наче лотерея — і хвороби поширювалися безконтрольно. «Цариця Холера» наводила особливо сильний жах. Ніхто не знав, звідки вона взялася і як передається. Холера прокочувалася хвилями й щоразу забирала тисячі життів. Людина, що була цілком здоровою за сніданком, могла померти ще до вечері.

Перед лицем цього хаосу природним бажанням було втікати в пошуках прихистку. Таку безпечну гавань пропонував світ неживої природи. Він був чітко впорядкованим — у цьому сяяли зорі й рухалися правильними шляхами планети. Утім, очевидно, через цю трохи надмірну виструнченість, елегантність і точність неможливо було закохатися в нього по-справжньому, як не можна закохатися в діаграму чи геометричну теорему.

Світ живий, навпаки, був не лише впорядкованим, а й привабливим. Якщо для царини астрономів з її суворою аналітичністю ідеальним музичним супроводом був би менует Баха, то для галузі натуралістів з її жвавою яскравістю — щось на зразок «Весни» Вівальді.

Обмежте ваш світогляд, як робили це натуралісти, і суєта суєт цього світу відійде на дальній план. Життя замуркотить собі за тишно, наче в маленькій хатинці посеред саду десь за містом.

А тоді, в 1802 році, саме в рік «щасливого світу» Пейлі, за вікнами цієї хатини хтось зловісно заверещав серед ночі.

Був звичайний день у Новій Англії, в містечку Саут-Гедлі в Массачусетсі¹⁰. Один дванадцятирічний парубійко лаштувався орати батькове поле. Хлопець мав вельми імпозантне ім'я — Пліній Муді, — проте ніщо в його житті не вирізнялося особливістю.

Того дня плуг Муді вивернув із землі дещо таке, що привабило його увагу. Коли хлопчина зліз із коня й трохи розгріб землю на зораному полі, то побачив перед собою довгу вервечку слідів. Усього їх було близько десятка: кожен був завбільшки з обідню тарілку, на стопі було три пальці. Відбитки тягнулися по багнюці, яка давно перетворилася на твердий камінь.

Як виявиться згодом, ці сліди на землі новоанглійської ферми залишив за 200 мільйонів років до того динозавр. У 1802 році ніхто ще не чув про динозаврів. Наскільки відомо, то були перші в історії знайдені сліди динозавра.

Знахідка ця була дивна й неочікувана, так само як будь-яке відкриття в людській історії. Невдовзі в різних куточках світу швидко одне за одним було зроблено ще кілька схожих відкриттів. Люди почали знаходити велетенські кістки та відбитки лап на камені, а згодом — здоровенні скелети. Жодна жива істота не була схожа на ті знахідки. *Кому належали ці кістки?*

Сьогодні відповідь знає кожна дитина. Але на початку XIX століття ніхто й гадки не мав про таких створінь, як динозаври. Саме слово «динозавр» з'явиться лише в 1842-му.

Невже так пізно, скажете ви, — надто коли врахувати, що зараз ми сприймаємо динозаврів як щось цілком буденне. Нині кожен природничий музей похваляється величезним скелетом динозавра, який впирається спиною у стелю й висуває голову в сусідню залу. У кожному дитсадку на полиці поруч із коробкою олівців і ножицями з тупими кінцями стоїть кілька пластмасових динозаврів. Кожен малюк має піжаму з динозавром із мультика або кошик з м'якими іграшками-динозаврами.

Але той, хто перенісся б до нас із початку XIX століття, точно був би збентежений цими іграшками й експонатами. Шекспір, з його безмежною уявою, не зміг би змалювати в ній світ, у якому панують монстри завбільшки з будинок і куди людина ніколи не ступала ногою. Найбільш далекоглядні мислителі світу ніколи не зазирали так далеко в минуле. Така можливість не спадала на думку ані Леонардо да Вінчі, ані Галілею, ані Ньютону, ані Бенджамінові Франкліну.

На межі XVIII й XIX століть і науковці, і прості люди вважали, що світ завжди був приблизно однаковий: із собаками, нарцисами, кінями й дубами, так добре нам знайомими. Їм майже ніколи не спадало на думку, що Земля мала історію — що колись

її населяли дуже різні форми життя. (Сам вислів «природнича історія» бере початок з античних часів, але справжньої історії в цій галузі ніколи не існувало.) Лише кілька найзухваліших умів намагалися уявити світ, яким він був не тільки тисячі, а й сотні тисяч і навіть мільйони років тому.

Стандартна картина була певніша й легша для розуміння. Усіх істот у світі — включно з людиною — не так давно Бог просто розташував по своїх місцях, наче фігурки в діорамі.

Бог з вишуканою ретельністю збудував для них декорації, а найбільшою турботою огорнув людину, свою улюбленицю, яку створив за Своїм образом. Тепер зненацька ця затишна картина втратила актуальність. Але що ж замість неї?

Поза міфами й казками ніхто й не уявляв собі, що землею колись розгулювали трипалі велетні. Ніхто не міг подумати, що мільйони років тому у світі панували легіони летючих, повзучих і височенних істот, серед яких людині місця не було.

А якби хтось і нафантазував такі сцени, ці вигадники не додумалися б до того, що ті створіння могли зникнути. Людина і тварина, звісно, можуть померти, але ніхто нізащо не уявив би, що вимерти може цілий *вид*.

Ідея вимирання зараз відома всім (навіть трирічні діти знають, що пандам загрожує зникнення), тому важливо наголосити, що ідея ця відносно нова. У мисленні XIX століття місця їй фактично не було. Бог створив цей світ абсолютно досконалим, Його праця вічна, Він не митець, який жбурнув у сміттєвий кошик невдалий твір, бо йому забракло натхнення.

Думка про раптове й остаточне зникнення з драбини життя була для тих часів так само бентежною, як для нас уявлення про те, що ціла група людей, зайнятих буденними справами, — дорогою на роботу в ранковому поїзді або на пікніку в суботньому парку — може несподівано щезнути в нікуди.

Відкриття слідів динозаврів траплялися на початку XIX століття так часто тому, що промислова революція породила жагу до перекопування землі. Цілі армії робітників угризалися